

Juhász Adrienn Lilla

AZ ETNICITÁS SZIGETEI:

megélhetési és reaktív etnicitások, háztáji társadalmak és kisebbségi etnopolitikák Koszovóban

Michel Roux *Az albánok Jugoszláviában – Nemzeti kisebbség, terület és fejlődés* című könyvében¹ Koszovót lemaradó gazdaságnak (*économie attardée*), a periféria perifériájának nevezi,² utalva függőségére és elszigeteltségére. Ger Duijzings ezzel szemben a terület központiságát és ütközőzóna jellegét emeli ki azzal, hogy „etnikai törés-övezetként” (*ethnic shatter zone*)³ írja le. Koszovó földrajzi adottságainak köszönhetően mindig is egyfajta határmezsgyét képezett a nagy demográfiai átalakulások, népességmozgások szempontjából. Rendkívül töredezett etnikai tájképének fontos szerep jutott a társadalom szerveződésében, csakúgy, mint a jellegzetes hegyvidéki, önálló létformának. E társadalmi és földrajzi körülmények alakították ki az uralkodó társadalmi struktúrákat és mechanizmusokat. A leszármazás és a földrajzi, területi értelemben vett lakóhely együttesen alkották a nagycsalád tagjainak elsődleges identifikációs bázisát⁴ és klán-jellegét, az e köré szerveződő és az élet minden területét szabályozó normarendszernek köszönhetően pedig valódi „háztáji társadalmak”⁵ jöttek létre. Ugyanakkor az etnikai elkülönülésnek is megvoltak a maguk színterei. Ezt, az ette szükségessé, hogy a perifériális régiókban, így Koszovóban is jellemző volt a különböző etnikumokhoz, vallásokhoz tartozók, vagy eltérő nyelvjárást beszélők mozaikszerű egymás mellett élése. A nagycsaládok, klánok etnikai és vallási sokszínűsége természetes jelenség volt ebből eredően, ezek a különbségek viszont szükségessé tették az interakciók és társadalmi pozíciók szabályozását is. Az interakciós normarendszerekből nőttek ki az elkülönülés és együttműködés különböző élethelyzetei. Az etnikai exkluzivitás egyik legnyilvánvalóbb megnyilvánulása a dervis rendek társadalmi elismertségében volt tetten érhető. Koszovóban csak az albán dervis rendek (*tariqat*) voltak elismertek, holott a nagyvárosok szegényebb cigánytelepein is hódított a szúfizmus. Annak ellenére, hogy mind a cigányok, mind az albánok körében a dervis-mozgalmak a szegény, leszakadó rétegekből mozgósított, ebben az esetben nem a vagyoni helyzet, hanem az etnicitás határozta meg tehát a társadalmi státuszt. A nagycsaládi

struktúrákat az ottomán uralom az iparosodás akadályozásával és a mezőgazdaságra való berendezkedés kényszerű fenntartásával konzerválta, sőt, annyira megerősítette, hogy az albániai helyzettel ellentétben – ahol a klánok elitrétege kifejezett üldöztetésnek volt kitéve⁶ – még a szocialista államvezetés sem tudta teljesen háttérbe szorítani.

Ugyanakkor a mai Szerbia és Bosznia-Hercegovina területén⁷ már a 20. század elején egyértelműen látszottak a hagyományos társadalmi berendezkedés hanyatlásának a jelei. Egyes strukturális elemek és mechanizmusok, archaikus formájukban csak Jugoszlávia déli határterületein, vagyis Koszovó és Macedónia területén maradtak fenn mind a mai napig. Koszovó a központi hatalom szempontjából perifériának számított a kommunizmus időszaka alatt is: az 1970-es évekig jelentős társadalmi elszigeteltség jellemezte, ahol az autoritást elsősorban a helyi vezetők gyakorolták, a társadalmi normákat ők határozták meg. Ezt követően azonban itt is elkezdődött az egymásra rétegződő változások korszaka.

A koszovói etnikai és vallási kisebbségek helyzetének vizsgálata a szerb–albán antagonisztikus együttélés, valamint a korábbi, tartományi státusszal járó politikai alárendeltség keretéből is nehezen lenne kiemelhető. Mivel azonban Koszovó politikatörténete részletesen feldolgozott, ezért tanulmányomban csak érintőlegesen fogok foglalkozni vele. Ehelyett azt igyekszem bemutatni, hogy az egyre inkább atomizálódó társadalmi struktúrákból hogyan emelkednek ki az etnicitás szigetei reakcióként a körülmények változásaira, illetve hogyan válnak etnicizált társadalmi törésvonalak az instrumentális logika foglyaivá. Kiemelten foglalkozom a koszovói cigánysággal, valamint az egyiptomi és askáli közösségekkel, illusztrálandó az etnicitás reaktív és szituatív jellegét.

Társadalmi szerveződés: a nagycsaládok rendszere Koszovóban

A hagyományos társadalmi struktúrák a balkáni társadalmakban nagyrészt azonos belső szervező erők mentén alakultak ki, amelyek a társadalmi kohézióról és a megélhetési lehetőségekről voltak hivatottak gondoskodni: 1. a nagycsalád intézménye, illetve a klán- vagy törzsi szerveződés⁸ mint a politikai kapcsolatok legfőbb szabályozója;⁹ 2. az elszigetelt és falusi életfeltételekhez igazodó önellátásra szakosodó munkamegosztás; 3. az exogámia; 4. és a patrilinearitás. Mégis, óriási különbségekről adnak hírt az etnográfiai kutatások az alapvető társadalmi egységek szerkezetét, méretét, a nagycsaládi forma elterjedtségét illetően. Erős és kiterjedt családi intézményekre ott volt leginkább szükség, ahol a központi hatalom autoritása a legkevésbé érvényesült, jelentős biztonsági kockázatokkal kellett számolni, illetve a technikai-infrastrukturális fejletlenség nem tette lehetővé a kereskedelmi hálózatokba való bekapcsolódást.¹⁰

A falusi társadalmakat alkotó „legkisebb hatékony egységek”,¹¹ a termelés és fogyasztás alapegységei a különböző feladatokra szakosodott „házak” (*shtëpi* vagy *shpie*)¹² voltak, amelyek egymás mellé szerveződve kiterjesztett családokat (a délszláv nyelveken *zadruga*,¹³ vagy háztársulás, *kuća zadružna*) alkottak. A városokban az azonos rokonsághoz tartozó „házak” gyakran a családfő nevét viselő *mahallában* (elkülönülő egységekből álló szomszédság),¹⁴ a falusi struktúráknál sokkal lazább együttélési formákban¹⁵ éltek, amelyek akár egész városrészeket, negyedeket is felöleltek. Az egyes nagycsaládok elsősorban a családméretben, illetve a méretből eredő felépítésben, valamint a magántulajdonukban lévő földek nagyságában különböztek egymástól. A patrilineáris elv alapján a családtagok a *fis* szerinti ősapához tartozónak tekintették magukat, és a családon kívüli környezetben nem is egyéni identitással (a saját keresztnevükön), hanem az ősapa nevét viselő vérvonalhoz, házhoz tartozóként jelentek meg. A hitvilág szerint az utódok csak és kizárólag az apa vérét vitték tovább, az anya csupán a generációk közötti közvetítő és az utódok kihordója¹⁶ volt. A nagycsalád ezáltal homogén társadalmi és gazdasági egységet, relációs megközelítésben intézményt alkotott, amely intézmény tagjaitól függetlenül is létezett, vagyis nem csak egyszerűen a tagok összességének volt tekinthető¹⁷. A falu- vagy közösségi gyűléseken megjelenő kiválasztott képviselők¹⁸ rendszerint az egész klánt képviselték, ami a kívülállók számára jelentősen megkönnyítette az eligazodást, az idegenek ezáltal váltak ugyanis ismerőssé.¹⁹ Az egyes családtagok patrilineáris identifikációja a „vérbosszú”²⁰ alkalmazásában, és különösképpen elkerülésében, illetve a tulajdonjogi szabályozásban tett szert fokozottan nagy jelentőségre. Az egyenes ági leszármazás volt az elsődleges szempont a családi vagyonhoz való jog megállapításában és érvényesítésében is. A tulajdon felett egyedül a családfő (Koszovó területén *zoti i shtëpisë*, vagy *zot shpije*²¹) rendelkezett,²² ami arra vezethető vissza, hogy a nehéz életkörülmények közepette az egyén gazdaságilag és társadalmilag sem volt életképes önmagában, csak valamely közösség tagjaként.

A patrilinearitás elvét azonban gyakran felülírta a szükség, ugyanis minél kiterjedtebb a család, annál inkább biztosítva volt védelme és megélhetése.²³ A család-egyesítés politikai funkciója nagyrészt abban rejlett, hogy ezáltal erősödtek meg a különböző házak és klánok,²⁴ és nagyobb elismertségre, illetve a férfitagok számának növekedésével arányosan egyre jobb önvédelmi kapacitásokra tettek szert. A lakóhely ehhez a logikához igazodva erődítményszerű, amelyben a családfő, a háztáji közösség vezetőjének feladata a védelmi készség állandó fenntartása.²⁵ Mind a család-egyesítés, a tejttestvérség, keresztapaság intézménye, mind a házasságkötés gazdasági és politikai vállalkozásoknak számítottak tehát, amelyek szigorú munkamegosztás szerint járultak hozzá a családi termeléshez.²⁶ Mindezek eredményeképpen az állami, tartományi autoritás gyengén érvényesült a fő politikai szabályozóként fellépő klánokkal szemben. A török uralom alatt a feudális jellegű *bajrak* jelentette azt a helyi politikai-adminisztratív egységet, amely fenntartotta az ellen-

örizhetőséget, ugyanakkor nem egy példa volt arra, hogy az elsősorban lokális kötődésű *bajrak* klánná alakult át.²⁷ A lány utódok szerepe a klán vagy „ház” bizonytalan politikai helyzetében felértékelődött, hiszen kiházasításukkal stratégiai klán-szövetségek voltak létrehozhatók. Gyakran előfordult, hogy a ház, nagycsalád nem rokonsági alapon bővült, ami azt is bizonyítja, hogy a földrajzi közelséget nem tekintették alapfeltételnek a csatlakozáshoz. Ebből a szempontból a politikai szövetségkötés fontos eszközének bizonyult a kétnyelvűség és az áttérés.

A családon kívüli kötelékek erősen instrumentális jellegűek, ugyanakkor konfliktusosak²⁸ voltak, hiszen a „mi-ők” logikát a szűkös megélhetési forrásokért való versenyfutás táplálta.²⁹ A külső lojalitások, kötődések, identitások meglehetősen illelkonyak és bizonytalanok maradtak, szükség esetén vagy előtérbe kerültek vagy háttérbe szorultak, illetve egyéb kötelékekkel, lojalitásokkal, identitásokkal lettek felváltva. Szolidaritás elsősorban a közvetlen környezet, a családot felölelő faluközösség irányában nyilvánult meg. A spirituális és szimbolikus rokonsági kapcsolatok mellett rendkívül nagy hangsúly esett a szomszédságra (*komshi, komšiluk*), valamint a „gyakorlati rokonsági” kapcsolatokra,³⁰ amelyek a társadalmi távolságra vonatkozó normáknak megfelelően a *miq*, vagyis a „barát” kategóriába tartoztak.³¹ Ezek a mindennapi gyakorlatok során fenntartott funkcionális és kölcsönös kapcsolatokból alakultak ki, az interakciókban a közvetlen közelség érvényesült. Az exogámia elvét követő nagycsaládok kapcsolati rendszerében élesen elkülönültek tehát a semmilyen rokonsági szállal nem kötődő szövetségesek és az egyenes leszármazású (vérrokon) utódok, jogok, kötelezettségek, vagyonbeli részesedés csak ez utóbbiakat illettek meg.³²

A nagycsaládi hierarchiában a különböző családtagok a családi emlékezetben átörököltetett ősapától, vagy a még mindig élő családfőtől, a ház urától való rokoni távolságuk alapján kaptak tehát helyet. A nagycsalád a ház urából és házastársából, jövedelemtermelő fiaikból és az ő házastársukból és gyerekeikből, illetve a még ki nem házasított lányaikból állt.³³ A szerepeket a családfő már a születéskor pontosan és szigorúan kijelölte, és ez volt végeredményben a társadalmi integráció, a rend és biztonság elsődleges biztosítója.³⁴ A nők rendszerint nem végeztek pénzkereső tevékenységet, a háztartási és mezőgazdasági munkák java része azonban rájuk hárult,³⁵ ami gyakorlatilag otthonmaradásra és minél több gyermek vállalására kényszerítette őket, ugyanakkor vagyontalanságukból eredően önálló életvitelre nem adódott lehetőségük. Mindennek következtében a női analfabetizmus európai szinten Koszovóban a legmagasabb és a születések számát tekintve is az élen jár.³⁶ A Koszovói Statisztikai Hivatal népszaporulatra vonatkozó 2007-es felmérései szerint az anyák körülbelül 50%-a rendelkezik általános iskolai végzettséggel, 30,8 százalékuk középiskolaival, viszont ma már elenyésző (3,6%, illetve 5,9%) azok aránya, akik egyáltalán nem részesültek oktatásban vagy nem fejezték be általános iskolai tanulmányaikat.³⁷ A fiúgyermekek gyakorlatilag a „ház” pillérei, a család jó-

léte egyenesen arányos a fiú utódok számával.³⁸ Közülük egy rendszerint külföldön helyezkedik el vendégmunkásként. A megélhetési migráció már a szocialista állam-berendezkedés időszakában is jellemző volt a szocialista blokkon belül egyedülállóan nyitott jugoszláv határoknak köszönhetően, az 1960-as évektől pedig egyre nyugatabbra tolódtak a célállomások.³⁹ Janet Reineck antropológus a következőképpen foglalja össze a pénzkereső szerepre ítélt fiú utód tipikus életútját: „a még egyedülálló fiú egyszer csak egy nemzetközi vonaton találja magát, amivel egy 30 órás utazást követően Svájcba vagy Ausztriába érkezik azért, hogy munkát találjon, bármilyen munkát, aminek jövedelme elegendő ahhoz, hogy fedezze a szülők által számára kiválasztott menyasszony szaténruháját és arany ékszereit”.⁴⁰ A külföldi kereseti lehetőségek köre azonban jelentősen leszűkült az elmúlt évtizedek folyamán az európai integráció fejlődésével, a munkavállalási feltételek szigorításával. Bár a hazautalt jövedelmek azáltal, hogy nem ösztönöztek a források diverzifikálására, a lokális munkanélküliség⁴¹ mellett a hagyományos családi szerveződést is konzerválták, mégis ennek köszönhető, hogy a technikai modernizáció jelei egyre nagyobb arányban tünedeznek fel a legelszigeteltebb falvakban is.

A társadalomszerveződés alapegységei és mechanizmusai sokat módosultak az elmúlt évtizedek folyamán. Az 1970-es évek közepétől, az autonóm tartományi státusz bevezetését követően hazatérők már a reform szellemét is magukkal hozták⁴². A nagycsaládi struktúrák egyes helyeken viszonylag rövid időn belül néhány tíz fős egységekre estek szét⁴³ (és általában nem is álltak már össze többé nagycsaláddá), másutt egyszerűen átszerveződtek a megváltozott körülményekhez igazodva.⁴⁴ Ez a jelenség annak ellenére erőteljes volt, hogy az 1960-as és 1970-es évek demográfiai trendjei a halálozási arányok csökkenésével⁴⁵ elvben a családok vertikális bővülését, ennek folyományaként pedig szintén egyfajta átszerveződését prognosztizálták.⁴⁶ A nagycsaládok azonban sokat veszítettek gyakorlati jelentőségükből az egyre terjeszkedő ipari és urbánus központokban, illetve azok környezetében, ami nagyrészt a tulajdonviszonyokban bekövetkezett radikális változásoknak (kollektivizálás, majd re-allokáció) tudható be. Az 1953-as jugoszláv alkotmány értelmében egy család legfeljebb 10 hektár földet birtokolhatott,⁴⁷ ami a korábbi nagycsaládi vagyoni kényszerű megosztását jelentette. Mindennek következtében módosultak a családi formák, a szerepek, és szükségszerűen a munkamegosztás is. A nők szerepe felértékelődött, bár gyakran továbbra is ők végezték a fizikai munka legnagyobb részét, azonban a tulajdon feletti ellenőrzés megosztása elkerülhetlenné vált.⁴⁸ Jelentős kiegészítő, sőt, egyes helyeken (például Vitina) fő kereseti forrássá fejlődtek ugyanakkor a háztáji, falusi szürke-és feketekereskedelmi hálózatok.

Az etnikai szegmentáció gyakorlatai és az etnicitás szigetei

Az etnonímiák térbeni és időbeni viszonylagossága leginkább funkcionalitásukban érhető tetten. Egyes időszakokban a mesterség (vlachok,⁴⁹ kovácsik stb.), más időszakokban a vallás (ortodox, katolikus, muszlim) vagy a lokalitás (janjevóiak, gorániak stb.), megint máskor egy államhoz (egyiptomi, jugoszláv stb.) vagy legenda klánhoz (Skenderbeg, Bektashi⁵⁰ stb.) tartozás demonstrálásának szándéka volt az, amely e kategóriák alapjául szolgált. Koszovóban sem az etnikai határvonalak, hanem a családban, illetve közösségben betöltött szerepek szerinti kötődések és lojalitások érvényesültek elsődleges interakciós normaként,⁵¹ és ezek strukturálták megélt tereiket (*lived spaces, espaces vécu*⁵²). Az eltérő etnikumhoz tartozók közötti közeledés mértékét, a szociális interakciókat a családi és közösségi normarendszerek és törvények szabályozták részletekbe menően; Lekë Dukagjini kánonján (*kanun*), „törvénykönyvén” kívül még sok más lokális kánon⁵³ is érvényben volt Koszovó és Albánia területén. Azoknál a családoknál, ahol a vallás jelentős szerepet játszott a szerepek és folyamatok alakításában, ott nyilvánvaló határképzőként jelentek meg a vallási különbségek. Ahol azonban a nyelv szolgált alapvető határképzőként (például a különböző cigány-identifikációk esetében), ott a nyelvi különbségek határozták meg a társadalmi távolság mértékét is. Muszlim vallású albánok gyakran kötöttek házasságot törökökkel, ugyanakkor keresztény macedónok és muszlim albánok hagyományosan ritkán kerültek közelebb a spirituális vagy szimbolikus rokoni, testvéri kapcsolatnál.⁵⁴ Az 1960-as évek politikai liberalizációja Koszovóban olyan helyzetet teremtett, amikor az albánság kifejezésének fórumai felértékelődtek, és a jugoszláv homogenizációs törekvésekkel szemben a hagyományörzéssel kapcsolódtak össze (*pleqësia*),⁵⁵ ebből merítve társadalmi legitimitációt. Ekkor erősödött fel a gheg–tosk nyelvjárás eltéréseiből eredő vita az albánság meghatározása kapcsán. A koszovói albánok a gheg nyelvjárást használják, hasonlóan az észak-albániai albánokhoz. 1972-ben azonban a tosk nyelvjárás vált hivatalos irodalmi nyelvvé, és Enver Hoxha ezt is azonosította a valódi albánsággal. Mindez a koszovóiak számára azért volt elfogadható, mert ezen keresztül demonstrálhatták az albán egységet, és a jugoszlávságtól való elhatárolódásukat. A gheg–tosk elkülönülés ugyancsak háttérbe szorult az 1990-es elején meginduló koszovói szerbesítési és dezalbanizációs politikával párhuzamosan. Az erőszakos vallási határképzésre induló gyakorlatok ugyancsak az 1980-as évek végétől és 1990-es évek elejétől, az ortodox és katolikus egyházak nacionalizálódásával erősödtek fel, de Koszovó-szerte egészen addig jellemző jelenség maradt a vegyes zarándoklat⁵⁶ (vegyes keresztény–muszlim zarándoklatok ortodox szent helyekre, Gračanicába, Zočište-be stb.). Vagyis mindamellert, hogy léteztek szimbolikus és intézményes határvonalak, ezek átjárhatósága az 1990-es évek előtti boszniai társadalmakhoz hasonlóan Koszovóban is nagy volt.⁵⁷ Mivel azonban a családi élet más körülmények között, de ugyan-

úgy folytatódott a zarándoklat ideje alatt, ezért csak korlátozottak lehetettek az etnikumközi interakciók. Ugyanakkor az etnikumközi átjárhatóságot és funkcionálisan a családgyesítést segítette elő az is, hogy a 19. század végén Koszovóban a nem domináns (igazodó, reaktív) helyzetben lévő szerbek általában kétnyelvűek voltak, a domináns pozícióban lévő albánok körében azonban kevésbé⁵⁸ volt jellemző a két- vagy többnyelvűség. Koszovó egyes részein (jellemzően Orahovacban) ezért gyakran szerb családokkal egészítették ki az albán klánokat, törzseket.⁵⁹ hogy ezáltal erősítsék védelmi pozícióikat.⁶⁰

Az etnikai szegmentáció, az etnikai és vallási kisebbségek üldözésének gyakorlata a második világháborút követően vált jellemzővé. A homogenizációs célú szlávozítást az 1960-as évektől a nemzeti-etnikai különállások hangsúlyozása váltotta fel, aminek következtében a klán-nevek is egyre inkább albánosodtak. A szegmentációs gyakorlatok a volt Jugoszlávia területén az egyes köztársaságok kisebbségekkel, illetve etnikai csoportokkal szembeni eltérő gyakorlatait és politikáját tükrözték. A kisebbségi önidentifikáció ezekkel szemben, a mindenkori politikai hangulat és kísérrő gazdasági lehetőségek foglyaként, csak reaktív lehetett, mozgásterületet alapvetően Belgrád alakította. A jugoszláv népszámlálási rendszer elvben mindig lehetővé tette a hivatalos kategóriákon felüli egyéni önmeghatározást, ebben az időszakban a kisebbségben lévők számára azonban érdemesebb volt a többség szerinti önidentifikáció.⁶¹ Az etnikai kategóriák létrehozása és fragmentálása jelentős társadalomrészeket kényszerített adminisztratív kisebbségi létbe. Egyes etnikumok hol eltűntek, hol ismét megjelentek, illetve százezrek vándoroltak kategóriáról kategóriára. A kisebbség-többség konstrukcióban a kisebbségként kezelt (dominált) társadalomrészek felett is nyilvánvalóan a többségként definiált csoport valós vagy vélt érdekeit képviselő politikai elit döntési autonómiája érvényesült: jogokat adott, kötelezettségeket állapított meg, és az (egyéni, kollektív) autonóm létnek önkényes határokat szabott. A korlátozásoknak mindig is számtalan olyan eszköze és gyakorlata volt, amelyeket nehezen lehetne a nyílt elnyomás vádjával illetni, ugyanakkor rendkívül hatékony módon zárnak ki virtuális határok közé szorított csoportokat a politikai és gazdasági, megélhetési lehetőségek köréből. A jugoszláv fejlesztési politika (a közszolgáltatások, infrastrukturális és szociális fejlesztések terén) Koszovót sosem tekintette fejlesztendő régiónak, 1991 után pedig különösképpen diszkriminatív volt az albán többségű településekkel, önkormányzatokkal szemben. Ennek eredményeképpen a csatorna- és a betonúthálózat csak a szerb városias települések mentén épült ki, jelentősen korlátozva ezzel az etnikumközi interakciókat, illetve a falusiak mobilitását. A befektetések java részét az állam az ásványkincsek kitermelésére fordította, aminek következtében Koszovóban nem fejlődtek ki az életképes gazdaság és a növekedés belső motorjai,⁶² és még ma is jelentős az alapvető szükségletek kielégítésére szolgáló javak hiánya. A titói Jugoszlávia a közép-európai szocialista államokhoz képest azonban még így is toleránsnak volt mondható az etnikai és vallási

kisebbségekkel szemben, ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy az egyes szövetségi köztársaságok eltérő társadalompolitikát és gyakorlatokat folytattak velük szemben. Ez alapján valamennyi köztársaság dönthetett arról, hogy kisebbségként vagy etnikai csoportként tekint rájuk, valamint arról, hogy milyen jogok és kedvezmények illetik meg őket.⁶³ A szerbiai alkotmány a *narodni* (államalkotó nemzetek) és *narodnosti* (nemzetiségek) kategóriákon kívül a különösebb következmények nélkül használható, rendkívül képlékeny etnikai csoport (*etničke grupe*) jelölést használta. Az etnikai csoportléttel semmilyen különleges jog nem jár együtt, ugyanakkor könnyen instrumentálízálható és manipulálható egyes csoportok láthatóvá tételére, illetve mások „eltüntetésére”. A censzuskor „egyéb” kategóriái sok lényeges információt hagynak rejtve a társadalom valódi összetételét illetően, nyilvánosságra hozataluk éppen e kényes mivoltuk miatt rendszerint politikai akadályokba ütköznek.⁶⁴ Mindenesetre az egyes népszámlálások során, de különösképpen 1961-ben, 1981-ben és 1991-ben feltűnően magas volt ezen „egyéb” kategóriások száma. Talán itt érdemes kiemelni, hogy az újonnan függetlenné vált Koszovó alkotmánya még kevésbé konkretizál: bevezette a „nem többségi közösségek” fogalmát, ami sem csoportként, sem kategóriaként nem kezelhető, következetesen kerüli a „kisebbség” szó használatát, ugyanakkor a kisebbségekre vonatkozó európai standard-jogokat⁶⁵ eredezteti belőle. A változásokban jelentős szerep jutott a demográfiai trendeknek, a migrációnak és elvándorlásnak. A koszovói albán közösségeken belül még mindig rendkívül magas (12,4%-os⁶⁶) a születések száma, de a népességnövekedés fokozatosan lassul⁶⁷. A legnagyobb növekedés 1981 és 1991 között, a legalacsonyabb pedig 1991 után következett be.⁶⁸ A szerb és montenegrói kivándorlók száma az 1990-es évek elejéig jelentős volt,⁶⁹ a horvátok viszont már az 1950-es években fokozatosan áttelepültek Zágrába, helyükre albán és roma családok kerültek, majd 1991-ben a korábbi katolikus központ, Letnica horvát lakossága szinte teljes mértékben el is tűnt. Ezek az átrendeződések az etnikai elkülönülést, leválasztódást és a lokalizált tömbösödést erősítik, ami nagyrészt visszavezethető a biztonságról alkotott percepciókra, valamint a nacionalista politikai nyomásgyakorlásnak „köszönhetően” az etnikumközi interakciók hiányára.⁷⁰ Letnica hegyvidéki falu Dél-Koszovóban, közvetlenül a koszovói–macedón határ mellett. A letnicai katolikus templomba a több ezer katolikus albán és horvát hívőn kívül ortodox szerbek és cigány családok is rendszeresen elzarándokoltak. Míg a koszovói horvátok háború előtti létszáma meghaladta a négyezret,⁷¹ ehhez képest Vitina térségében ma már mindössze csak körülbelül 60 horvát él. Nagyobb létszámban már csak Janjevóban,⁷² Letnicától északra, Pristinától pedig délkeleti irányban körülbelül 15 kilométerre élnek horvátok (janjevóiak – *janjevci*), mintegy 340-en és néhány család a szomszédos Šišarka faluban. Janjevóba a Dubrovniki Köztársaságból a 14. század folyamán települtek horvátok a szerbiai Nemanjić uralkodó-dinasztia által tett engedelményeknek köszönhetően.⁷³ Ekkor alakult meg a janjevói katolikus egyházköz-

ség is. A janjevói horvátok ugyancsak patrilineáris nagycsaládi struktúrákban éltek, és vallásilag meglehetősen heterogén képet mutattak, aminek köszönhetően a „janjevóiség” különleges tartalmat nyert. A nagy autonómiával rendelkező város⁷⁴ horvát lakóinak helyzete a független szerb állam megalakulásával, majd a Jugoszláv Királyság létrejöttével, és az asszimilációs törekvések megindulásával kezdett drasztikusan romlani. Mára Janjevó is etnikai szigetté vált: a biztonsági okokból történő enklávésítás elsősorban abban mutatkozik meg, hogy házai eleve elzárt, falakkal körülvett szomszédságot alkotnak.

Az 1990-es évek elején a miloševići szerbesítési politikával párhuzamosan Koszovóban kialakultak a párhuzamos albán politikai és társadalmi élet keretei. Az etnikumközi viszonyok polarizálása a kommunizmus előtti társadalmi mintákat hívta elő. A revitalizációs folyamat eredményeképpen a politikai vákuumban új, a korábbi klánokkal való folytonosság és jogutódlás igényével fellépő elitréteg emelkedett ki és tett szert autoritásra.⁷⁵ Kiújult a vérbosszú intézménye is, általánossá váltak a klánrivalizációk, felbomlottak a korábban szociális és biztonsági hálóként funkcionáló hagyományos szövetségek is. Ez az új vezető-réteg már etnicizált keretben igyekezett a múlt társadalmi normáit (a patrilineáris leszármazásból eredő jogokat) a jelenbeni struktúrák alapjává tenni, ami azt eredményezte, hogy a háborús körülmények adta szűk mozgástérben alternatív társadalmi struktúrák és autoritás-fragmentumok jöttek létre helyi közösségi szinteken.⁷⁶ Az egalizáló földosztás (az 1991-es földtörvény) miatt a korábbi nagyobb földbirtokos klánok kárára előnyhöz juttatott családok véres konfliktusai Albániában 1992–1993-ban zajlottak le. Koszovóban közvetlenül az 1999-es háborút követően volt tapasztalható a legintenzívebb fellángolás. Az 1990-es évek kényszerű, szerbesítéssel szembeni szövetségeinek léttalajja gyakorlatilag megszűnt a szerb haderő kiszorulásával, és újfent előtérbe kerültek a múlt rendezetlen ügyei.⁷⁷ Az erőszakcselekmények szaporodásával és a háborús körülmények fokozatos kialakulásával a menekültek száma drasztikusan nőtt,⁷⁸ Albániába közel félmillió koszovói menekült. Az erőszak 10 évének (a szövetségek ellenére) a nagycsaládok pilléreit jelentő férfitagok estek áldozatul. A 19. század végi és 20. század eleji balkáni háborúk folyamán a szembenálló felek szándékoltnak a megélhetés alapját képző nagycsaládi struktúrákat vették célba. A családfői pozíciót betöltő és vezető elitréteget adó férfiak célponttá válásával (*politicidium*)⁷⁹ a hagyományos munkamegosztási rend is felborult, aminek következtében a nők szerepe felértékelődött a családfenntartásban. Ugyanakkor a nők elleni tömeges erőszak a vérvonal folytonosságát, további fiú utódok nemzését tette lehetetlenné.⁸⁰ A nacionalista mobilizációt kísérő rémtörténetek és mítoszok, a mediatizált viktimizáció, a másik etnikumhoz tartozók démonizálása, az erőszakosítás a személyes biztonságról alkotott percepciókat egyik pillanatról a másikra változtatta meg, barátból, szomszédból ellenséget csinált. Mivel a tulajdon a vérvonalhoz, egyenes leszármazáshoz kötődött,⁸¹ ezért a nagycsalád közös erőfeszítését,

valamint vérét jelképező lakóház elleni erőszakcselekmények, foglalások az egész leszármazás, vérvonal teljes elpusztítását szimbolizálták.

Az etnikai és vallási határok dramatizálása, kiélezése a megélhetési források diverzifikációját mára teljesen ellehetetlenítették. A nacionalista mobilizáció és az etnopolitikai gyakorlatok gyakran a patrilineáris szerveződést instrumentalizálták, de a megélhetési lehetőségek etnikai elv szerint történő szegmentálásán keresztül is a határvonalak további erősítése a céljuk.⁸² Vagyis az etnikai ellentéteket a munkaerő-piaci verseny gerjeszti, ami abból adódik, hogy ugyanazért a munkáért az eltérő etnikumból valók eltérő fizetést kapnak. Ezt az elméletet támasztja alá az, hogy a koszovói szerb elitek etnopolitikai gyakorlatai és mobilizációs tevékenysége közép-pontjában a szerb közalkalmazottak és versenyszférában elhelyezkedők túlfizetése áll. A főleg a dél-koszovói Gora régióban koncentrálódó goránik⁸³ jelentős része a szerb állam részéről folyósított etnikai szubvenciókból él, amit az 1990-es években a „szerb ügy” és a szerb hatóságok irányában tanúsított lojalitásukért cserében kapnak. A Koszovói Statisztikai Hivatal 2006-os adatai szerint a keresőkorú népességnek csak 29%-ának van regisztrált állása, és közel 70%-uk nem a munkaerőpiacon, hanem a szürke és feketegazdaságból tartja fenn magát, az álláskeresők 60%-a pedig képzetlen munkaerő.⁸⁴

A felülről jövő identifikációs kényszer mellett a manipulatív önidentifikáció mindig is önvédelmi eszköz, valamint jobb gazdasági és politikai pozíciók megszerzésének módja volt. A vallási és etnikai identitás meghamisíthatósága, a mindenkori hatalmon lévőkkel való azonosulás, az áttérés és vallási színlelés⁸⁵ (mimezisz) is elterjedt gyakorlat volt a kisebbségi helyzetben lévők, stratégiai klánszövetségeket keresők körében.⁸⁶ Az etnicitás és vallás instrumentalizálása és manipulatív felhasználása tehát nem kizárólag a mobilizáló elitek eszköze, hanem a háztáji társadalmak fontos együttélési mechanizmusa, a körülményekhez való adaptáció fő stratégiája is volt, amely ugyanazt a célt szolgálta, mint a két- vagy többnyelvűség.

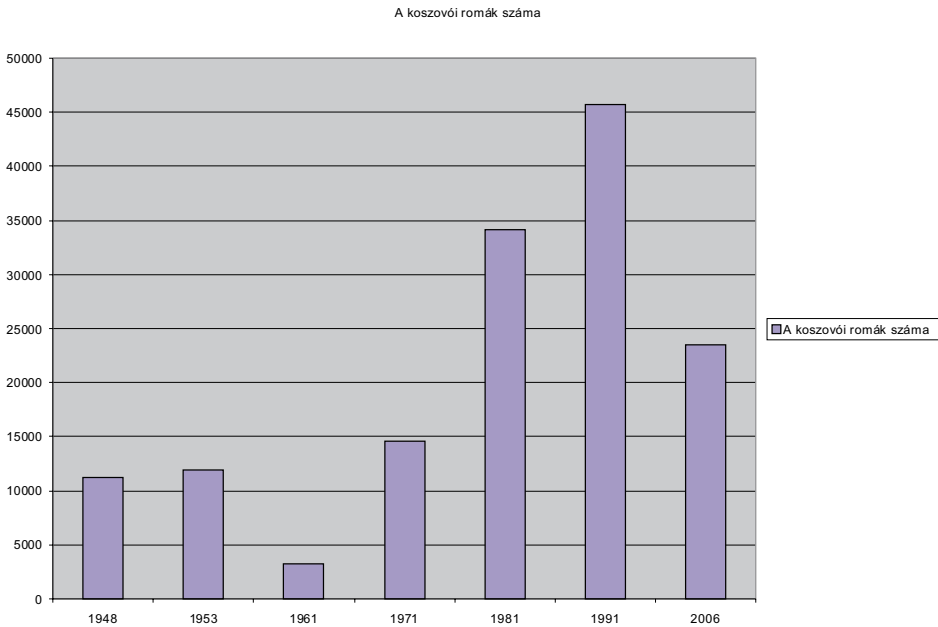
Cigányság, egyiptomiság és askáliság Koszovóban⁸⁷

A balkáni cigányság rendkívüli tagoltsága a különböző vallások, felekezetek, mesterségek és nyelvek nagyszámú variációs lehetőségét tükrözi. A *Romano Them* klasszifikációja alapján a cigányságnak Koszovóban hat alcsoportja különböztethető meg (a használt nyelv, nyelvjárás alapján): a *gurbeti*,⁸⁸ az *arlija*, a *bugurdije*, a *muhadjeri*, a *divanjoldije* és a *srpски cigani*. Az első, *arli* nyelvjárást⁸⁹ használó cigány telepések a 14. században érkeztek Koszovóba, és szemben a közép-szerbiai cigányokkal, elsősorban muszlim hitre tértek. Az ottomán uralom alatt az állam-szervezet politikai, gazdasági és katonai hierarchiájába szakképesítésük alapján integrálódtak, és gazdasági, katonai funkcióiknak megfelelően történt letelepítésük is.

Ezekből a telepekből fejlődtek ki a legjelentősebb koszovói cigány mahalák, Prizrenben és Mitrovicában.⁹⁰ Családi struktúráik a patrilineáris nagycsaládi és klán minta alapján alakultak ki,⁹¹ rendkívül erős lokális tudattal, amit az is jelez, hogy rendszerint oda temetkeztek, ahová az ősök is. A nők elsődleges feladata az utódok kihordása volt, ami jelentősen lerövidítette várható élettartamukat. Iskoláztatásuk mindig is komoly ellenállásba ütközött, amíg végül a szocialista állam kötelezővé nem tette az alapfokú képzést,⁹²

Donald Kenrick Koszovót egyenesen a balkáni cigányság virágzó kulturális központjának írja le az 1945 utáni időszakban,⁹³ ez a központi szerep ezt követően azonban fokozatosan erodálódott. A Koszovói Statisztikai Hivatal felméréseiből, statisztikáiból világosan kitűnik, hogy 1956 és 1964 között a koszovói cigányok száma drasztikusan lecsökkent, illetve a népszámlálások során papíron lenullázódott. Az 1991-es népszámlálási adatok szerint is csak 45745 cigány élt Koszovó területén a háborút megelőzően, valós létszámuk ennél azonban jóval többre tehető. A Minority Rights Group International 2000. évi jelentése⁹⁴ szerint a romák kivándorlása Koszovóból már évtizedekkel ezelőtt elkezdődött (főleg Albániába), az első világháború idején a szerbek által elkövetett atrocitások, a szocializmus korában pedig a gazdasági diszkrimináció által teremtett megélhetési nehézségek miatt. Ugyanakkor valószínűsíthető, hogy az 1950-es években kezdődő kimutatható létszámcsökkenés valódi oka a diszkriminációs intézkedések elől menekülő cigányság kaméleon-identitásaiban keresendő. Barjaktarović szerb etnográfus a fenti jelenséget a következőképpen írja le: „Jugoszláviában az ember találkozhat macedónokkal, szerbekkel, törökökkel, szlovénokkal, albánokkal, románokkal és másokkal, de érdekes módon valamennyien cigány kinézetűek”.⁹⁵ Fontos egybeesés, hogy a török populáció létszáma éppen ebben az időszakban növekedett többszörösére (lásd 2. és 3. sz. táblázat). Az egybeesés valószínűsíthető magyarázata a felülről történő kényszerkategorizálás: vagyis a szerb hatóságok minden muszlim vallásúra vagy másodrendű állampolgárként kezelt kisebbségre igyekeztek kiterjeszteni az 1952-es jugoszláv–török egyezmény⁹⁶ hatályát, így *ad hoc* módon a „török kategóriába” sorolták őket, beleértve az albánokat is. A törökök, albánok és cigányok adminisztratív és kulturális „kikényszerítése” (földtulajdonaik elkobzásával, intézményesített diszkriminációval, a munkavállalás ellehetetlenítésével, a mecsetek működésének szabotálásával stb.) Koszovót is érintette, azonban pont elszigeteltsége miatt drasztikus demográfiai hatásokkal nem járt. Nem lehet pontosan tudni ugyanakkor, hogy Koszovóból az egyezmények keretében mekkora arányban települtek át Törökországba. A cigány népesség a későbbi (1971-es és 1981-es) cenzusok során is manipulatív gyakorlatok áldozata lett: mind az albán és török, mind a szerb etnopolitikai vállalkozók (vallási és helyi közösségi vezetők, képviselők) célja az volt, hogy saját nemzetiségi arányaikat javítsák a cigányok manipulatív besorolása által.⁹⁷

1. sz. táblázat: A koszovói cigány populáció az 1948–1991-es népszámlálások alapján, valamint a 2006. évi becslés⁹⁸

A szocialista tömb kelet- és délkelet-európai színterein a „cigány kategória” megszüntetésére eltérő gyakorlatok léptek életbe: asszimilációs és a tömbösödés akadályozására irányuló politika Csehszlovákiában, szisztematikus diszkrimináció Magyarországon,⁹⁹ vagyis létezésük, kisebbségi helyzetük tudomásul nem vétele, sőt intézményesített ellehetetlenítése¹⁰⁰. Ezek a politikák és gyakorlatok paradox módon azonban inkább konzerválták az etnicizált kategóriákat, mintsem hogy eltüntesék.¹⁰¹ Albánia ideológiai különállása és szovjet bloktól való elszigetelődése ellenére az Enver Hoxha-féle „cigány-politika” is a társadalmi homogenizációra, az etnikai kategóriák eltörlésére irányuló erőfeszítések terméke volt, ugyanakkor pogromszerű akciók és nyílt elnyomás itt sem volt tapasztalható. Szerbiában az 1960-as évek végén indult meg a kisebbségekkel, illetve etnikai csoportokkal szembeni liberalizáció, a cigányok hivatalosan is elismert csoporttá váltak, aminek következtében 1969-ben Belgrádban megalakult az első cigány érdekképviseleti szervezet, amelyet több helyi egység létrejötte követett.¹⁰² Ezek néhány évvel később szervezeti föderációt és közös platformot hoztak létre, Koszovóban pedig 1985-ben megindulhatott az *arli* nyelvű kisebbségi oktatás.¹⁰³ A közös érdekképviselet Jugoszlávia felbomlásáig tartott, amikor is az etnikai instrumentalizáció és a szembenálló nacionalizmusok a cigány szervezeteket is egymás ellen fordították. Az 1990-es évek vé-

2. sz. táblázat: Koszovó népessége etnikai megoszlás szerint 1921 és 2006 között a népszámlálási adatok alapján¹⁰⁴

Év	Születések						Halálozások						Természetes növekedés					
	Össz.	Albán	Szerb	Török	Roma	Egyéb	Össz.	Albán	Szerb	Török	Roma	Egyéb	Össz.	Albán	Szerb	Török	Roma	Egyéb
1950	35 222	23 951	8489	70	528	2148	12 991	8 834	3131	26	195	805	22 231	15 117	5358	44	333	1378
1951	29 299	19 923	7061	59	439	1817	14 833	10 086	3575	30	222	920	14 466	9 837	3486	29	217	897
1952	35 619	24 221	8584	71	534	2208	13 867	9 430	3342	28	208	860	21 752	14 791	5242	44	326	1349
1953	34 595	23 525	8337	69	519	2145	16 726	11 374	4031	33	251	1037	17 869	12 151	4306	36	268	1108
1954	38 595	26 245	9301	77	579	2393	13 201	8 977	3181	26	198	818	25 394	17 268	6120	51	381	1574
1955	36 736	24 980	8853	73	551	2278	14 292	10 399	3685	31	229	848	21 444	14 582	5168	43	322	1330
1956	37 819	27 950	5230	420	0	4219	13 692	10 349	2399	249	0	695	24 127	17 601	2831	171	0	3524
1957	34 159	23 997	7114	697	0	2351	15 300	11 996	2365	252	0	687	18 859	12 001	4749	445	0	1664
1958	39 285	28 452	7513	641	0	2679	11 598	8 885	1901	212	0	600	27 687	19 567	5612	429	0	2079
1959	37 364	26 707	7339	409	0	2909	12 878	9 860	2188	141	0	689	24 486	16 847	5151	268	0	2220
1960	41 631	30 545	7509	387	0	3190	13 365	10 426	2114	135	0	690	28 266	20 119	5395	252	0	2500
1961	40 561	29 931	7115	316	0	3199	11 759	9 139	1931	102	0	597	28 802	20 792	5184	214	0	2612
1962	41 366	26 710	6156	275	0	8225	15 024	11 776	2368	137	0	743	26 342	149 34	3788	138	0	7482
1963	41 525	31 706	6463	321	0	3035	12 423	9 803	1845	107	0	668	29 102	21 903	4618	214	0	2367
1964	42 557	32 748	6473	323	0	3013	12 731	10 219	1774	98	0	640	29 826	22 529	4699	225	0	2373
1965	43 569	34 594	5795	305	131	2745	11 767	9 308	1752	77	0	630	31 802	25 286	4043	228	131	2115
1966	42 429	33 689	5770	297	127	2546	10 266	8 241	1440	75	61	449	32 163	25 448	4330	222	66	2097

3. sz. táblázat: Születések és halálozások, természetes növekedés Koszovóban, etnicitás szerint évekre lebontva¹⁰⁵

A censzus éve	Összesen	Albán	Szerb	Török	Roma	Egyéb
1921	439 010	–	–	–	–	–
1931	552 064	–	–	–	–	–
1948	733 034	498 244	176 718	1 320	11 230	45 522
%	100	68,0	24,1	0,2	1,5	6,2
1953	815 908	524 562	189 869	34 590	11 904	54 983
%	100	64,3	23,3	4,2	1,5	6,7
1961	963 988	646 605	227 016	25 764	3 202	61 401
%	100	67,1	23,5	2,7	0,3	6,4
1971	1 243 693	916 168	228 264	12 244	14 593	72 424
%	100	73,7	18,4	1,0	1,2	5,8
1981	1 584 440	1 226 736	209 798	12 513	34 126	101 267
%	100	77,4	13,2	0,8	2,2	6,4
1991	1 956 196	1 596 072	194 190	10 445	45 745	109 744
%	100	81,6	9,9	0,5	2,3	5,6
2006	2 100 000	1 932 000	111 300	8 400	23 512	24 788
%	100	92,0	5,3	0,4	1,1	1,2

gére az UÇK egységei a cigány települések és mahalák nagy részét elpusztították. Ennek az erőszakhullámnak esett áldozatul a dél-mitrovicai Fabrička mahala, Európa talán legősibb cigány települése is.¹⁰⁶

A legfelsőbb szintű albán politikai interpretációk értelmében az albánok által a cigányok ellenében elkövetett tömeges atrocitások, illetve elűzésük oka az volt, hogy a cigányok inkább a szerb hadsereggel kollaboráltak, amit viszont a cigány érdekvédelmi szervezetek a körülmények kényszerével magyaráznak¹⁰⁷. A cigányok belső megosztottságát mutatja, hogy sem a második világháború idején, sem az 1990-es évek konfliktusaiban nem volt tapasztalható egyértelmű kollektív közösségvállalás a harcoló felek egyikével sem. A világháborúban sokan küzdöttek a kommunista partizánok oldalán, de voltak, akik a nációkkal kollaboráltak.¹⁰⁸ A dél-mitrovicai romák legnagyobb része elmenekült (Szerbiába, Montenegróba, illetve Koszovó más részeire), számos család viszont észak-koszovói roma menekülttáborokban él azóta is. Több család a nagyvárosokban (Kosovska Mitrovica, Peć/Peje, Pristina, Prizren, Obilić/Obiliq, Kosovo Polje és Gnjilane), illetve a környező településeken telepedett le,¹⁰⁹ kihasználva a városi lét által kínált megélhetési lehetőségeket. A jelenleg körülbelül 700-1000 főnek¹¹⁰ otthont adó menekülttáborokban (Cesmin Lug és Kablare Mitrovicában, Žitkovać Zvečanban, Leposavić és Osterode) fennálló életkörülmények katasztrófálisak,¹¹¹ a hatóságok a táborokkal szemben az ideiglenes állapotok fenntartásának gyakorlatát követik: sem a rendszeres energiaellátás, sem a vízellátás, sem a csatornahálózat nem biztosított. A táborok rendőri védelmét ellátó KPS-egységek multietnicitása a gyakorlatban nem valósul meg, ugyanis a cigány lakosság körében elenyésző azoknak a száma, akik teljesítenék a meglehetősen kemény felvételi követelményeket. A biztonságos visszatelepülés körülményeinek, feltételeinek megteremtése, valamint lakóhelyek létrehozása az elmúlt években elkezdődött, de rendkívül lassú, feszültségekkel és frusztrációkkal terhelt folyamat, már csak azért is, mert a visszatelepülők zöme nem azonos az 1999 előtti lakossággal. A cigányokkal szembeni közigazgatási szegregáció vagy gettósítás, illetve intézményesített diszkrimináció politikája a menekülttáborokon kívül is tetten érhető: bár a visszatelepülőket fogadó lakások felépülnek, de állapotuk korántsem teljesíti a higiénikus és élhető környezet minimális feltételeit. A visszatelepülők által lakott település- és városrészek nem épülnek meg az utak, gyakran csatornahálózat és villamos áram sincs.

Az egyiptomi különállás erőteljes propagálása és mediatisálása az 1990-es évek elején elindult szerb „dezalbanizációs” projekt¹¹² szerves részét képezi. A magukat egyiptominak vallók az ellenük irányuló albán asszimilációs törekvésekkel szemben pozicionált önszerveződését, jogaik elismerését ezért a koszovói szerb elitek, valamint Belgrád is erőteljesen támogatta: az egyiptomiak (a cigány képviselőkkel együtt) a rambouillet-i konferencián is megjelenhettek, méghozzá a szerb delegáció részeként.¹¹³ Az egyiptomi politikai vezetők a népcsoport korábbi látens létezését

azzal magyarázzák, hogy albán nyelvük miatt a népszámlálások során rendszerint az albán kategóriába kerültek. Az egyiptomi etnonímia az 1990-es évek elején tűnt fel erőteljesen (korábról csak elvétve foglalkozik velük néhány forrás az 1980-as évekből), azelőtt az etnikai homogenizációs politikák árnyékában ebben a formában nem is lehetett volna hivatalosan elismert kategória.¹¹⁴ Az 1974-es jugoszláv alkotmány bár lehetővé tette minden polgár számára, hogy deklarálja (a fennálló kategóriákon kívül) etnikai hovatartozását, azonban ezeket az egyéni kategóriákat a nyilvánosságra hozatal előtt mégis vagy a cigány vagy az „egyéb” kategóriához csapták.¹¹⁵ Ezzel szemben az ekkor már gőzerővel működő szerb etnográfiai, régészeti és antropológiai propaganda-gépezet¹¹⁶ az egyiptomiság ősiségének kimutatását célzó tömegtermelésre is ráállt. Ennek következtében az egyiptomiság lassan multidiszciplináris elméletrendszeren keresztül kezdett materializálódni.¹¹⁷ A szerb politika szempontjából az egyiptomiság mint etnikai kategória létrehozása elsősorban adminisztratív lépés volt, és az albán–szerb demográfiai arányok (albánok kárára történő) javítását célozta. Bár az 1991-es népszámlálás külön számszerűsítette az egyiptomiak létszámát, ezt az adatot Szerbia sosem hozta nyilvánosságra, szemben például Macedóniával.¹¹⁸ Koszovóra lebontva pedig a census sikertelensége (az akkor már párhuzamos és informális létbe kényszerülő albánok tömeges bojkottja) miatt nem kerültek nyilvánosságra a számadatok. Az egyiptomi identitáselemek fő kiindulópontja a saját csoportnak az alacsony társadalmi elismertségű cigányságtól való megkülönböztetése: hangsúlyozottan szerepelnek a sokkal jobb életfeltételek, a magas szintű képzettség, valamint a szóbeli hagyomány, amely szerint az egyiptomiak a legkorábban a Balkánra érkező népcsoportok között voltak. Ősi nyelvüket az évszázadok során elveszítették, ezért legtöbbször albánul beszélnek, amit azonban nem anyanyelvüknek tekintenek, hanem csak egyfajta konyhanyelvnek.¹¹⁹ Rendkívül ellentmondásos az egyiptomiak és cigányok egymáshoz való viszonyulása, a politikai elit szintjén ugyanis határozottan megkülönböztetik magukat a másiktól, ugyanakkor külső jegyeikben, szokásrendszerükben, hasonlóan az askálikhoz, nem különböztethetők meg markánsan. A Bulgáriában 1919-ben létrejött első cigány szervezet neve még „Egyiptom” volt,¹²⁰ majd ezt követően a cigányok egyiptomi *versus* indiai eredetéről szóló hosszadalmas diskurzusban az utóbbi elmélet győzedelmeskedett. A tudományos eredet-teremtés a köztudatba a legendákon keresztül szivárgott le, és most már a közös kánon része. Az askálik bár egyszerre tűntek fel az egyiptomiakkal, egyértelműen az albán szokásrendszert és társadalomszerveződés elveit követik. Duijzings kutatásai alapján kitűnik, hogy az askálik elsősorban endogám közösségek, még cigányokkal sem lépnek vegyes házasságra, de ugyanez vonatkozik az egyiptomiakra is. Ugyanakkor mindhárom közösség tagjai gyakran lépnek házasságra albánokkal és törökökkel, a nyelvi és vallási azonosságnak köszönhetően.

A helyzet ellentmondásossága az egyes etnikai csoportok politikai képviselőiben is megmutatkozik. A koszovói albán intézményi és politikai elitek, valamint a nemzetközi intézmények askáli és egyiptomi különállással szembeni szkepticizmusát jelzi, hogy a garantált képviselői helyeket az állami intézményekben és önkormányzatoknál RAE kategóriaként¹²¹ tartják számon. Az eleve rendkívül nagy belső tagoltsággal rendelkező cigányság, valamint az elhatárolódásra törekvő askáli és egyiptomi elitek számára RAE-ként teljes mértékben elképzelhetetlen a közös képviselő, valamint a helyek egyenlő elosztása. A cigányságnak viszont óriási kihívást jelent egyáltalán legitim politikai vezetők kiállítása.

Következtetések

A hagyományos koszovói háztáji társadalmak és közösségek életében a más etnikumhoz tartozókkal szembeni szegmentáció, a velük való társadalmi távolság és közelség mértéke egyfajta politikai és gazdasági választást tükrözött, és egyedi interakciós formákat hozott létre. Az identifikáció alapjául elsősorban a leszármazás, a közös ős, illetve a lokalitás szolgált, minden más tényező (vallás, nyelv, mesteriség) másodlagos, funkcionális jelentőségű volt.

A jugoszláv homogenizációs politikák hatósugara Koszovóig csak mérsékelten és elvétve ért el, ráadásul az etnikai és vallási különbségek családi kapcsolatokon és vegyes zárandoklatokon keresztül történő feloldása, puhítása egyfajta biztonsági hálót is teremtett az állami kényszerintézkedésekkel szemben. De ugyanezt a célt szolgálta az elkülönülés, a szoros, erődtímenyszerű házcsoportosulások, a leginkább üldözött cigányság mahalái vagy éppen a janjevói horvátok enkláve-szerű letelepedése.

Az 1990-es évektől etnicizált szerb–albán konfliktus árnyékában az egyéb, kisebbségi helyzetben lévő közösségek számára az etnicitás vállalása vagy nem vállalása erősen szituatív és inventív jelenséggé vált, és megélhetési stratégiaként szolgál. A cigányok esetében a szerbesítési és dezalbanizációs politikával elterjedt gyakorlat lett a felfelé történő, vagyis a lokális valóságban többségi helyzetben (ami nem feltétlenül számszerű, hanem politikai erőviszonyok szerinti többséget jelent) lévők szerinti etnikai, vallási kategóriákkal való azonosulás. A szerb-tudat és gorániság szubvencionálásából pedig egyenesen az etnicizált színterek mindennapi életre történő átvitele következett. Mindezek eredményeképpen az eddig rendkívül heterogén falusi közösségek, párhuzamosan a hagyományosan szintetizáló nagycsaládi és klánstruktúrák (gyakran szögesdróttal megerősített) atomizálódásával, homogenizálódtak és etnikai szigetekké alakultak. A szerb enklávék Koszovó déli és nyugati részén szinte teljes mértékben elszivárogtak, illetve a jelentősebb „szerb” városi központok, Mitrovica és Gračanica vonzáskörzetébe rendeződtek át. A jelen-

leg is zajló decentralizációs folyamat, illetve az alkotmány ezt a folyamatot implicit autonóm jogok biztosításával a szerb önkormányzatok számára pedig tovább erősíti, miközben fenntartja a multietnicitás látszatát.

Jegyzetek

- ¹ Michel Roux: *Les Albanais en Yougoslavie – minorité nationale, territoire et développement*. Éditions de la Maison des Sciences de l’Homme Paris, 1992., 238.
- ² A lemaradást pedig az ottomán uralommal magyarázza, elsősorban az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó balkáni térségek fejlődésével összehasonlításban.
- ³ Ger Duijzings: *Religion and Politics of Identity in Kosovo*. Hurst & Co., London, 2000., 10.
- ⁴ L. Jane C. Sugarman: *Engendering Song – Singing & Subjectivity at Prespa Albanian Weddings*. The University of Chicago Press: Chicago and London, 1997., 170.
- ⁵ Claude Levi-Strauss által bevezetett fogalom (house societies, vagy société maison). Ld. többek között: Rosemary A. Joyce & Susan D. Gillespie (eds.): *Beyond Kinship – Social and Material Reproduction in House Societies*. University of Pennsylvania Press, 2000.
- ⁶ Stephanie Schwandner-Sievers: *Times Past – References for the Construction of Local Order in Present-day Albania*. In Maria Todorova (ed.): *Balkan Identities – Nation and Memory*. Hurst & Company, London, 2004.
- ⁷ Szlovénia területéről tűntek el ezek a struktúrák a legkorábban, Horvátországban a 19. sz. közepén indult hirtelen hanyatlásnak. L. E.A. Hammel & Robert S. Enrich & Radmila Fabijanić-Filipović & Joel M. Halpern & Albert B. Lord (eds.): *Among the People – Native Yugoslav Ethnography, Selected Writings of Milenko S. Filipović*. University of Michigan, Papers in Slavic Philology 3, Ann Arbor, 1982., 7.
- ⁸ A különböző antropológiai és etnográfiai kutatások eltérő fogalomhasználata zavarja a társadalmi szerveződés mechanizmusainak megértését. A fogalmakra adott meghatározásokból, illetve azok használatából ugyanakkor az derül ki, hogy a klán és a törzs szinonimaként egyaránt használhatók ugyanarra a vérvonal (*fis*) szerint szerveződő társadalmi egységre. A *fis* nem minden esetben fejlődik nagycsaláddá és klánná, sok helyütt kis létszámú és erős helyi koncentrációjú család marad. A törzsek, illetve klánok több nagycsaládból állnak össze, amelyek szintén egy közös őstől eredeztetik magukat, és jellemzően az exogámia elvét követik, tehát szigorúan tiltják a törzsön, klánon belüli házasodást. Az anyai ág családján (*gini*) belüli házasodás ugyanakkor megengedett, hiszen a közhiedelem szerint anyai ágon csak „tejrokonság” és nem vérrokonság létezik.
- ⁹ C. M. Hann: *The Skeleton at the Feast – Contributions to East European Anthropology*. Centre for Social Anthropology and Computing. University of Kent at Canterbury, 1995, 94.
- ¹⁰ Koszovó területén számos fontos belső kereskedelmi útvonal vezetett át az ottomán uralom idején.
- ¹¹ Eugene Hammel koncepciója. Hivatkozva: C.M. Hann: i. m.
- ¹² L. Jane C. Sugarman: i. m., 169.
- ¹³ A zadruga szó első meghatározását Vuk Karadžić adta 1818-as szótárában (Rečnik). A szónak nincs az albán nyelvben megfelelője, tartalmilag a házat jelentő shtëpi felel meg neki leginkább.
- ¹⁴ Mejallë vagy katun.
- ¹⁵ Paul H. Stahl: *Household, Village and Village Confederation in Southeastern Europe*. East European Monographs. Columbia University Press: New York, 1986., 127.
- ¹⁶ Kialakult ugyanakkor az úgynevezett tejttestvérség intézménye, amely a nem vérrokon, de egy anya által szoptatott gyermekeket testvéri kötelékkel („tejleszármazás”, lisi i tamlit) kapcsolja

- össze. Ld. többek között: Mary Edith Durham: *Some tribal origins, laws, and customs of the Balkans*. Allen & Unwin, London, 1928.
- ¹⁷ Berit Backer: *Behind Stone Walls – Changing Household Organization Among the Albanians of Kosova*. Dukagjini Balkan Books, Peja 2003 (p.h. szerkesztők: Robert Elsie & Antonia Young). Internetes hozzáférés: European Stability Initiative. http://www.esiweb.org/pdf/kosovo_%20backer_behind_stone_walls.pdf, 23
- ¹⁸ Berit Backer antropológiai kutatásai a koszovói Isniq faluban rámutatnak, hogy az átlagosnál nagyobbak mondható, 50-100 fős vagy azt meghaladó családoknak volt szükségük elsősorban képviselők kijelölésére, ugyanis az egész család méreténél fogva nem jelenhetett meg mindenhol a maga teljességében. A képviselők megválasztása során szempont volt, hogy a különböző nemek és életkor-csoportok mindegyike képviseltetve legyen.
- ¹⁹ Sugarman prespa családok körében végzett kutatásai során jellemzőnek bizonyultak a „hogyne ismernéd őt, hiszen a Memetllarë-ből való” típusú interakciók. A Memetllarë egyik a prespa nagycsaládok, klánok közül, mindenkit jelöl, aki a Memet házból való.
- ²⁰ L. Dobos Edgár: *Etnicizált kategóriák és helyi valóságok: a közösségi határvonalak újrarajzolása Koszovóban*. In REGIO 2008/2., 58–95.
- ²¹ Paul H. Stahl: i. m., 95.
- ²² Uo. 112.
- ²³ Berit Backer: i. m. 20.
- ²⁴ Kormos Éva: *Albánia – az emberélet fordulói*. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek 18.
- ²⁵ A férfiak többek között azzal magyarázták mindezt, hogy az ő feladatuk elsősorban a ház és a család védelmének megszervezése, illetve – a gyakori gyilkosságok miatt, a „vérbosszú” intézményének időszakában – nem volt tanácsos napközben nyílt színen mutatkozniuk. Paul H. Stahl i. m., 95.
- ²⁶ Milenko S. Filipović etnográfus-antropológus a nagycsaládokat a termelési és fogyasztási együttműködés alapegységének írta le. L. E.A. Hammel & Robert S. Enrich & Radmila Fabjanić-Filipović & Joel M. Halpern & Albert B. Lord (eds.) i. m.
- ²⁷ Berit Backer: i. m., 59.
- ²⁸ Itt elég csak megint a „vérbosszú” intézményére gondolni. L. Dobos Edgár: i. m.; illetve Kormos Éva: i. m.
- ²⁹ Ger Duijzings: i. m.
- ³⁰ L. Pierre Bourdieu: *Outline of a theory of practice*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977., 33.
- ³¹ Jane C. Sugarman: i. m. 203.
- ³² Pierre Bourdieu: i. m. 30.
- ³³ A nagycsaládok mérete rendkívül változó volt, a 10 fős kisebb egységektől a 100 főt is meghaladó óriásstruktúrákig terjedt. A klánok méreteket esetében azonban Rrok Zojzi tiranai etnográfus szerint sokszor tapasztalható volt a szándékolt túlzás az ősapa és a klán presztízsét növelendő. Ld. többek között: C.M. Hann: i. m., illetve Rrok Zojzi: *Aspekte të kalimit nga familja patiarkale në familjen socialiste*, *Etnografia Shqiptare*, 1972, Vol. 14, Tirana. Hivatkozza: Paul H. Stahl: i. m. 125.
- ³⁴ Jane C. Sugarman: i. m. 171.
- ³⁵ Ebben a tekintetben különösen sok a hasonlóság az albán és montenegrói családszervezési hagyományok között.
- ³⁶ 2007-ben a legtöbb gyermek Gjilan/Gjilani, Đakovica/Gjakova, Prizren, Pristina és Ferizaj körzetekben született. *Statistics of Births in Kosovo 2007*. Statistical Office of Kosovo. <http://www.ks-gov.net/ESK/>.
- ³⁷ Adatok forrása: *Statistics of Births in Kosovo 2007*. Statistical Office of Kosovo. <http://www.ks-gov.net/ESK/>, 23.

- ³⁸ Jane C. Sugarman: i. m. 171.
- ³⁹ Cutting the Lifeline – Migration, Families and the Future of Kosovo. European Stability Initiative. 18 September 2006. http://www.esiweb.org/pdf/esi_document_id_80.pdf, 3.
- ⁴⁰ Janet Reineck: *The Past as Refuge: Gender, Migration and Ideology Among the Kosovo Albanians*. PhD dissertation, University of California, Berkeley, 1991. 10.
- ⁴¹ A néhány még ma is működő ipari létesítmény sem tudta felszívni a bőségesen rendelkezésre álló, de javarészt képzetlen munkaerőt, a versenyszféra és a közintézmények fizetéseiből pedig nem lehet kielégítő életszínvonalat fenntartani.
- ⁴² Berit Backer: i. m.
- ⁴³ Stahl ezt a megállapítást korábbi etnográfiai munkákra és kutatásokra alapozva teszi: Mark Krasniqi, Alfred Uci, Andromaqi Gjergji, Naum Guxho, stb. Paul H. Stahl: i. m., 91.
- ⁴⁴ Berit Backer: i. m. 20.
- ⁴⁵ Egyre több gyermek érte meg a felnőttkort és vállalt maga is utódokat.
- ⁴⁶ Berit Backer: i. m. 29.
- ⁴⁷ Uo. 38.
- ⁴⁸ A nők szerepe egyébként is felértékelődött, ami részben a családok széttöredezésének, részben a szokások szelektív fenntarthatóságának köszönhető.
- ⁴⁹ A „vlach” megnevezés etnikai jelentése fokozatosan kiveszett. Eredetileg kismomad pásztort, magashegységi állattartót jelölt, bár a jelentések nagyszámú variációja lelhető fel régióról-régióra.
- ⁵⁰ A Bektashi az albán történelem legjelentősebb dervis-klánja.
- ⁵¹ Az etnicitás kérdéséről a középkort és ottomán uralom idejét illetően ld.: Robert Bideleux & Jan Jeffries: *The Balkans – A Post-Communist History*. Routledge: London and New York, 2007, 513–514.
- ⁵² Michel Roux: i. m. 238.
- ⁵³ Többek között a Hegyek Kánonja (Kanuni i Maleve), ld.: Berit Backer: i. m. 57.
- ⁵⁴ L. Jane C. Sugarman: i. m. 181.
- ⁵⁵ A hatalommegosztás az informális autoritást képviselő pleqësia, valamint a formális politikai hatalmat hordozó partia (párt) között zajlott. Berit Backer: i. m. 76.
- ⁵⁶ A közös vagy vegyes zárandoklatokról Koszovóban Ger Duijzings végzett részletes kutatásokat. Duijzings a vegyes zárandoklatokat identitás-laboratóriumnak tekintette, ahol az együttélés és a konfliktus folyamatos, ciklikus dinamikája alakította a „másikról” alkotott percepciókat. L. Ger Duijzings: i. m., 10.
- ⁵⁷ L. F.W. Hasluck: *Christianity and Islam under the Sultans*. Oxford: Oxford University Press, 1929. Hivatkozva: Ger Duijzings: i. m. 2.
- ⁵⁸ L. Ger Duijzings: i. m.
- ⁵⁹ A törzsek családi összetétele rendkívül változó. A vértestvérség vagy a keresztapaság szokásával gyakran korábban idegen személyek, családok kerültek be a csoportba. Ld: Kormos Éva: i. m.
- ⁶⁰ Ger Duijzings: i. m.
- ⁶¹ Állítólag többször is előfordult, hogy a manipulatív rendszerrel szembeni fricskaként sokan az egyéni kategóriában a „homo sapiens” identifikációt tüntették fel. L. Ger Duijzings: i. m., 140.
- ⁶² A ma már nem működő Trepča Európa legjelentősebb ólom-, cink- és ezüstbányájában kitermelt ásványkincsek Koszovón kívül kerültek feldolgozásra. Forrás: Hivzi Islami: *Demographic Reality of Kosovo*. In: Dušan Janjić & Shkelzen Maliqi (eds.): *Conflict or Dialogue – Serbian-Albanian relations and integration in the Balkans*, Studies and Essays. Open University. European Civic Centre for Conflict Resolution, Subotica, 1994.
- ⁶³ Donald Kenrick: *Former Yugoslavia – A patchwork of destinies*. In: W. Guy (ed.): *Between Past and Future: The Roma of Central and Eastern Europe*. University of Hertfordshire Press, Hertfordshire, 2001, 405.

- ⁶⁴ A népszámlálási kategória-politikáról részletesen l. Dobos Edgár: i. m.
- ⁶⁵ Az Európa Tanács kisebbségekre és kisebbségi nyelvekre vonatkozó dokumentumaira hivatkozva.
- ⁶⁶ 2007-es adat. Forrás: Statistics of Births in Kosovo 2007. Statistical Office of Kosovo. <http://www.ks-gov.net/ESK/>.
- ⁶⁷ 2002-ben 15,4%-os volt a népességnövekedés, 2003-ban 12,7%-os, 2004-ben és 2005-ben ismét 14% fölé ugrott, majd 2006-ban visszaesett 12,7%-osra. Forrás: Statistics of Births in Kosovo 2007. Statistical Office of Kosovo. <http://www.ks-gov.net/ESK/>.
- ⁶⁸ Forrás: Demographic changes of the Kosovo population 1948–2006. Statistical Office of Kosovo. <http://www.ks-gov.net/ESK/>, 12.
- ⁶⁹ Az 1981-es népszámlálási adatok szerint 110,136 szerb és montenegrói hagyta el Koszovót. L. Srđan Bogosavljević: A Statistical Picture of Serbian-Albanian Relations. In Dušan Janjić & Shkelzen Maliqi (eds.): i. m., 23.
- ⁷⁰ Részletesen l. Juhász Adrienn Lilla: Versengő etnopolitikák és megosztás Koszovóban. In REGIO 2008/2, 33–57.
- ⁷¹ Etničke manjine na Kosovu. 25. decembar 2005, B92. http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2005&mm=12&dd=25&nav_id=183471. Más statisztikák szerint 1991 előtt több mint 8000 horvát élt Janjevóban.
- ⁷² Lásd még: Željka Šiljković & Martin Glamuzina: Janjevo and Janjevci – From Kosovo to Zagreb. In Geoadria Vol. 9 No. 1., 2004. 89–109.
- ⁷³ Janjevó egy volt a Szerbia területén a 13. és 14. században létrehozott horvát kolóniák közül, de az egyik legjelentősebb központtá nőtte ki magát. L. Željka Šiljković & Martin Glamuzina: i. m., 91.
- ⁷⁴ Az egykori prosperitást a magas születési arányok támasztják alá. L. J. Cvijić kutatásai alapján Željka Šiljković & Martin Glamuzina: uo.
- ⁷⁵ Stephanie Schwandner-Sievers: i. m.
- ⁷⁶ Uo.
- ⁷⁷ A legforróbb területnek Koszovóban a Ramush Haradinaj irányítása alatt álló Dukagjin térség számított. Forrás: Tanya Mangalakova: The kanun in present day Albania, Kosovo, and Montenegro. International Centre for Minority Studies and Intercultural Relations (IMIR), 2004. http://www.imir-bg.org/imir/reports/The_Kanun.pdf.
- ⁷⁸ 1998-ban, a kezdetek kezdetén a menekültek legnagyobb része belső menekültként szóródott szét Koszovó-szerte, rejtőzött el a hegyekben, 1999 folyamán azonban megfordult a tendencia, és már nagyobb arányban lépték át a határokat, mint amennyien Koszovó területén maradtak. L. Will H. Moore and Stephen M. Shellman: Refugee or Internally Displaced Person?: To Where Should One Flee? Comparative Political Studies 2006; 39; 599.
- ⁷⁹ Harff szerint 1998 decemberétől 1999. júliusig Szerbiában (Koszovóban) „közösségi áldozatokkal járó politikidium” történt. Hivatkozva: Will H. Moore and Stephen M. Shellman: i. m.
- ⁸⁰ A hagyományos női szerepből adódóan a szüzességüket házasság előtt elveszített nők rendkívül nehezen, vagy egyáltalán nem találnak férjet maguknak, illetve minden más férfival történő szexuális interakció már nem garantálja a továbbiakban az örökítendő vérvonal tisztaságát. A férfiak vére a becsület és a szégyen hordozója, míg a nők vére a családi vérvonal tisztaságát volt hivatott fenntartani. Ezért a nők megerőszőkölése, „beszennyezése” nemkívánatossá tette őket a család többi tagja szemében.
- ⁸¹ Paul H. Stahl: i. m., 112.
- ⁸² Lásd Edna Bonacich „felszabdalt munkaerőpiac” teóriáját. A Belgrádból folyósított fizetések gyakran 3-4-5-szöröse az „albán fizetéseknek”. Edna Bonacich: A Theory of Ethnic Antagonism – The Split Labor Market. American Sociological Review, 37:5, 1972, 547–59. Hivatkozva: Peter Vermeersch: The Romani Movement – Minority Politics & Ethnic Mobilization in Contemporary Central Europe. Berghahn Books: New York, Oxford, 2006, 35.

- ⁸³ A gorániak által használt nasinski nyelvjárás a macedón, török, bosnyák és szerb nyelvek ötvözeté.
- ⁸⁴ Adatok forrása: General Statistics – Kosovo in Figures 2007. Statistical Office of Kosovo. <http://www.ks-gov.net/ESK/>, 27–28.
- ⁸⁵ Ger Duijzings: i. m.
- ⁸⁶ Malcolm történeti munkája szerint a gorániak a 18. század második felében tértek át muszlim hitre. A szláv identitásukat őrző, de muszlim hitre tért családok pedig „torbesik” (főleg Nyugat-Macedóniában) és pomákok (Kelet-Macedóniában és Bulgáriában).
- ⁸⁷ Sem a Romano Them nevű érdekképviseleti szervezet és magazin, sem az állami intézmények nem használják a cigány terminust, hanem következetesen a romát, mint ernyőfogalmat, és ezen belül különböztetnek meg nyelvjárásokat, illetve a szerb nyelvű cigányokat. A cigány fogalmat számos vonatkozásban (a romák cigány imázstól való megkülönböztetése) pejoratív kategóriaként jeleníti meg. L. <http://kosovoroma.wordpress.com>. Jelen tanulmányban mégis előnyben részesítem a cigány terminus használatát a romával szemben, ez utóbbi ugyanis olyan (romani) nyelvjárásra utal, amely a balkáni társadalmakban nem lelhető fel.
- ⁸⁸ A gurbeti nyelvjárás elsősorban Közép-Szerbiában terjedt el.
- ⁸⁹ Az arli nyelvjárásban egyértelműen felfedezhetők az albán és a török nyelvek hatásai.
- ⁹⁰ Les Roms, „étrangers proches” des Balkans. In: *Le Monde Diplomatique*. Juillet 2008.
- ⁹¹ A „vérboszu” intézménye ugyanakkor nem terjedt ki a cigány családokra.
- ⁹² Jugoszlávia szétesését követően, valamint az 1990-es évek fokozódó feszültségei miatt a kötelező oktatás azonban megszűnt.
- ⁹³ Donald Kenrick: i. m. 413.
- ⁹⁴ Jan Briza: *Minority Rights in Yugoslavia*. Minority Rights Group International – Report, February, 2000, 14.
- ⁹⁵ L. Ger Duijzings: i. m., 147.
- ⁹⁶ Szabad Emigrációs Egyezmény. Az egyezmény tette lehetővé a szerb hatóságok nyíltabb nyomásgyakorlását a törökök kitelepülése érdekében.
- ⁹⁷ Donald Kenrick: i. m. 413.
- ⁹⁸ Forrás: *Demographic changes of the Kosovo population 1948-2006*. Statistical Office of Kosovo. <http://www.ks-gov.net/ESK/>, 10.
- ⁹⁹ Michael Stewart: *Communist Roma Policy 1945–1989 as Seen Through the Hungarian Case*. In W. Guy (ed.): *Between Past and Future: The Roma of Central and Eastern Europe*. University of Hertfordshire Press: Hertfordshire, 2001, 71–92. A cigányok 1954 és 1963 között apartheid-szerű intézkedésként a többségi vörös útlevétől eltérően „fekete útlevelet” kaptak Magyarországon.
- ¹⁰⁰ Crowe történeti áttekintésében található utalások arra nézve, hogy a „roma holokauszt” már az ot-tomán uralom idején elkezdődött a cigányokra kivetett diszkriminatív adókon, vagyis túladóztatá-sukon keresztül, amelyek célja fennmaradásuk gazdasági ellehetetlenítése volt. Hivatkozta: Tracy Koci: *Albania – Awakening from a long sleep*. In W. Guy (ed.): *Between Past and Future: The Roma of Central and Eastern Europe*. University of Hertfordshire Press: Hertfordshire, 2001., 392.
- ¹⁰¹ Többek között a „cigány-bűnözés”, mint társadalmi jelenség konstruálásán keresztül. L. Peter Ver-meersch: i. m. 51.
- ¹⁰² Donald Kenrick: *Former Yugoslavia – A patchwork of destinies*. I: W. Guy (ed.): i. m. 406.
- ¹⁰³ Igaz tankönyvek nem álltak rendelkezésre.
- ¹⁰⁴ Forrás: *Demographic changes of the Kosovo population 1948-2006*. Statistical Office of Kosovo. <http://www.ks-gov.net/ESK/esk/pdf/english/population/Demographic%20changes%20of%20the%20Kosovo%20population%201948-2006.pdf>, 7.
- ¹⁰⁶ A Fabrička mahalának közel 10 ezres népessége volt.
- ¹⁰⁷ L. Donald Kenrick: i. m.

- ¹⁰⁸ Tracy Koci: i. m. 394.
- ¹⁰⁹ L. többek között: Piotr Eberhardt: *Ethnic Groups and Population Changes in Twentieth-Century Central-Eastern Europe – History, Data, and Analysis*. M.E. Sharpe: Armonk, New York, London, 1996, 391., illetve Jan Briza: i. m. 14.
- ¹¹⁰ Security Review of RAE Communities in the Divided City of Mitrovica. RADC – Roma and Ashkalia Documentation Center, September 2007. Pristina.
- ¹¹¹ Zitkovac és Kablare táborokban súlyos ólommérgezés következtében a közelmúltban tömegesen betegedtek meg, és Osterode is csak 50 méterre van a Trepcai bányászati területtől. Cesmin Luggal összehasonlítva Osterode meglehetősen jobb életkörülményeket biztosít, de ugyancsak fertőzött. Jasna Causevic & Dana Singula: *The „Osterode” refugee camp in Kosovo*. Documentation of the Society for Threatened Peoples, October 2006.
- ¹¹² Ennek keretében a szerb politikai elit a hatalmi struktúrákból eltávolította az albán tisztviselőket és teljesen szerbesítette a közigazgatást. Felszámolták és államosították az albán földtulajdont, megszüntették az albán egészségügyi központokat, a társadalombiztosítást, az oktatási és kulturális intézményeket szintén bezárták.
- ¹¹³ L. Ger Duijzings: i. m.
- ¹¹⁴ Az egyiptomi érdekvédelmi szervezetek a koszovóiakkal egyidőben Macedóniában és Albániában (jevq, evgjít) is megjelentek. Az egyiptomiak nagyjából egyenlő arányban oszlanak meg Koszovó és Macedónia között, számszerűsítve ez saját adataik szerint mintegy 10,000 főt jelent. L. Ger Duijzings: i. m.
- ¹¹⁵ Elena Marushiakova & Vesselin Popov: *New Ethnic Identities in the Balkans: The case of the Egyptians*. *Facta Universitatis/Philosophy and Sociology* Vol. 2, N° 8, 2001, 465–477.
- ¹¹⁶ Az antropológiai és etnográfiai kutatások politikai felhasználásának problematikáját I. Slobodan Naumović: *Identity Creator in Identity Crisis – Reflections on the Politics of Serbian Ethnology*. *Anthropological Journal on European Cultures/ The Politics of Anthropology at Home II*. vol. 8 (1999) No. 2.
- ¹¹⁷ Ger Duijzings: i. m.
- ¹¹⁸ A macedón népszámlálási adatok szerint 3,307 egyiptomi élt az országban 1991-ben. Ger Duijzings: i. m.
- ¹¹⁹ Uo.
- ¹²⁰ Elena Marushiakova & Vesselin Popov: i. m. 465–477.
- ¹²¹ Roma-Ashkali-Egyptian.
- ¹⁰⁵ Forrás: *Demographic changes of the Kosovo population 1948-2006*. Statistical Office of Kosovo. <http://www.ks-gov.net/ESK/>, 13.